PSIXOLINGVISTIKA: INSON MIYASIDA NUTQNING SHAKLLANISHI VA IDROK ETILISHI

Yetmisheva Latofatxon
Andijon davlat chet tillar instituti 106-guruh talabasi
Yuldasheva Sadoqatoy
Ilmiy maslahatchi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23698699

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixolingvistikaning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan nutqning inson miyasida shakllanishi va idrok etilishi jarayonlari yoritiladi. Nutqni yuzaga keltirishda tafakkur, xotira, diqqat va til birliklarining o‘zaro aloqasi, shuningdek, eshitilgan nutqni tushunish mexanizmlari tahlil qilinadi. Bundan tashqari, miya faoliyatining nutq bilan bog‘liq jihatlari va psixolingvistikaning zamonaviy tadqiqotlardagi ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: psixolingvistika, nutq, inson miyasi, tafakkur, idrok, til, xotira, nutq faoliyati, Broka markazi, Vernike markazi.

Til insonlar o‘rtasidagi muloqotning eng muhim vositalaridan biridir. Inson til orqali o‘z fikrlarini ifodalaydi, his-tuyg‘ularini bildiradi, bilim va tajribalarini boshqalarga yetkazadi. Biroq insonning gapirishi yoki boshqa birovning nutqini tushunishi oddiy jarayon emas. Bu faoliyatlar davomida miya, xotira, tafakkur, diqqat va til tizimi o‘zaro hamkorlikda ishlaydi.

Psixolingvistika til va inson ruhiy faoliyati o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi fan hisoblanadi. U insonning so‘zlarni qanday o‘zlashtirishi, fikrlarini qanday qilib nutqqa aylantirishi va eshitgan so‘zlarining ma’nosini qanday tushunishini tadqiq etadi.

Zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlar nutqni qayta ishlash faqat miyaning bitta qismiga bog‘liq emasligini ko‘rsatadi. Aksincha, bu jarayonda bir-biri bilan aloqada bo‘lgan turli miya hududlari ishtirok etadi.

1. NUTQNING INSON MIYASIDA SHAKLLANISHI

Nutqning shakllanishi insonning muayyan fikrni ifodalashga bo‘lgan ehtiyoji bilan boshlanadi. Inson avval nima demoqchi ekanini belgilaydi, so‘ng fikrini ifodalash uchun kerakli so‘zlarni tanlaydi va ularni grammatik qoidalarga muvofiq birlashtiradi. Keyinchalik tanlangan so‘zlar tovush shakliga keltirilib, talaffuz qilinadi.

Nutqning shakllanish jarayonini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

Birinchi bosqich — fikrning yuzaga kelishi. Inson muayyan maqsad asosida fikr yuritadi va aytmoqchi bo‘lgan mazmunini shakllantiradi.

Ikkinchi bosqich — so‘zlarni tanlash. Miya xotirada saqlangan so‘zlar orasidan keraklilarini tanlaydi. Masalan, inson do‘stiga minnatdorchilik bildirmoqchi bo‘lsa, “rahmat” so‘zini tanlashi mumkin.

Uchinchi bosqich — grammatik tuzilish. Tanlangan so‘zlar ma’lum tartibda birlashtirilib, gap hosil qilinadi. Masalan, “Men kitob o‘qidim” gapida so‘zlar o‘zaro grammatik munosabatga kirishadi.

To‘rtinchi bosqich — tovushlarni rejalashtirish va talaffuz qilish. Miya nutq a’zolarining harakatlarini muvofiqlashtiradi. Til, lab, jag‘, hiqildoq va nafas olish tizimi ishtirokida tovushlar hosil bo‘ladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ushbu bosqichlar bir-biridan butunlay ajralgan holda emas, balki o‘zaro bog‘liq ravishda amalga oshadi. Nutq jarayonida inson o‘z gaplarini nazorat qilishi va zarur hollarda xatolarini tuzatishi ham mumkin.

2. NUTQ FAOLIYATIDA MIYA HUDUDLARINING ISHTIROKI

Inson miyasining turli qismlari nutq faoliyatining turli jihatlarida ishtirok etadi. An’anaviy neyrolingvistik qarashlarda Broka va Vernike hududlariga alohida e’tibor qaratiladi.

Broka hududi odatda nutqni rejalashtirish, grammatik tuzilish va nutq harakatlarini tashkil etish bilan bog‘liq jarayonlarda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu hudud shikastlanganda insonning nutqi sekinlashishi, gap tuzishi qiyinlashishi mumkin.

Vernike hududi esa nutqni tushunish bilan bog‘liq jarayonlarda muhim ahamiyatga ega. Bu hudud va unga aloqador tarmoqlardagi shikastlanishlar insonning so‘zlar yoki gaplar mazmunini tushunishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shuni ta’kidlash kerakki, nutq faoliyatini faqat ushbu ikki hudud bilan izohlash to‘g‘ri emas. Zamonaviy tadqiqotlarga ko‘ra, nutqni ishlab chiqish va tushunish jarayonlarida miyaning eshitish, harakat, xotira va boshqa kognitiv faoliyatlarga aloqador hududlari ham qatnashadi.

Demak, nutq inson miyasining murakkab va muvofiqlashgan faoliyati natijasida yuzaga keladi.

3. NUTQNI IDROK ETISH VA TUSHUNISH JARAYONI

Nutqni idrok etish — boshqa inson tomonidan aytilgan so‘z va gaplarni qabul qilish, ularning ma’nosini aniqlash va tushunish jarayonidir.

Bu jarayon, odatda, tovush to‘lqinlarining quloq orqali qabul qilinishidan boshlanadi. Eshitish tizimi tovush signallarini nerv tizimi orqali miyaga uzatadi. Miya esa tovushlarning xususiyatlarini tahlil qilib, ularni nutq tovushlari, so‘zlar va gaplar bilan bog‘laydi. Masalan, inson “Bugun havo sovuq” degan gapni eshitganda, miya tovushlarni ajratadi, so‘zlarni taniydi, ularning grammatik bog‘lanishini aniqlaydi va gapning umumiy mazmunini tushunadi.

Bunda faqat tovushlarning o‘zi emas, balki vaziyat va oldingi bilimlar ham muhim hisoblanadi. Masalan, suhbat davomida kimdir “Derazani yopib qo‘ysang” desa, tinglovchi bu gapni shunchaki ma’lumot emas, balki iltimos sifatida ham tushunishi mumkin. Shuning uchun nutqni idrok etish tovushlarni eshitish bilangina cheklanmaydi. U til bilimlari, xotira, diqqat va vaziyatni anglash kabi jarayonlarni ham o‘z ichiga oladi.

4. NUTQNING SHAKLLANISHI VA IDROK ETILISHINING O‘ZARO ALOQASI

Nutqni shakllantirish va uni tushunish bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, ular aynan bir xil jarayonlar emas. Inson boshqalarning nutqini tushunib, keyin javob berishi mumkin. Shu bilan birga, ayrim vaziyatlarda nutqni tushunish va nutq ishlab chiqarish turli mexanizmlar asosida amalga oshadi. Masalan, chet tilini o‘rganayotgan inson ingliz tilidagi gapni eshitib tushunishi mumkin, ammo unga ingliz tilida javob berish uchun ko‘proq vaqt talab etiladi. Buning sababi so‘zlarni tanish bilan ularni mustaqil ravishda esga tushirish, grammatik jihatdan birlashtirish va to‘g‘ri talaffuz qilish turli vazifalarni talab etishidir. Shuningdek, inson o‘z nutqini eshitib, uni nazorat qiladi. Agar u noto‘g‘ri so‘z ishlatganini sezsa, gapini tuzatishi mumkin. Demak, eshitish va nutqni nazorat qilish mexanizmlari ham nutq ishlab chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Arjmandi va Behroozmandning 2024-yildagi ilmiy sharhida nutqni idrok etish va uni ishlab chiqarish o‘rtasidagi murakkab munosabatlar ko‘rib chiqilgan. Unda eshitish va harakat tizimlari o‘rtasidagi aloqalar nutq jarayonlarini tushuntirishda muhim ekani ta’kidlanadi.

5. XOTIRA, DIQQAT VA TAFAKKURNING NUTQDAGI O‘RNI

Nutq faoliyatini xotira, diqqat va tafakkur ishtirokisiz tasavvur qilish qiyin.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xotira so‘zlar, ularning ma’nolari, grammatik qoidalar va avval o‘zlashtirilgan bilimlarni saqlash hamda kerakli vaqtda esga tushirishga yordam beradi. Diqqat insonning suhbatdoshini tinglashi, muhim ma’lumotlarga e’tibor qaratishi va chalg‘ituvchi omillarni cheklashida muhim rol o‘ynaydi. Tafakkur esa fikrlarni shakllantirish, hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash va mazmunli gaplar tuzishga yordam beradi. Masalan, talaba darsda o‘qituvchining tushuntirishini tinglayotganda eshitgan ma’lumotlarini xotirasida saqlaydi, diqqatini asosiy fikrlarga qaratadi va ularni tafakkur yordamida anglaydi. Keyinchalik savolga javob berish uchun o‘z bilimlarini nutq orqali ifodalaydi. Bu misol nutq faoliyati bir vaqtning o‘zida bir nechta kognitiv jarayonlar bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

6. PSIXOLINGVISTIKANING AMALIY AHAMIYATI

Psixolingvistika nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmaydi. Uning natijalari ta’lim, chet tillarini o‘qitish, nutq rivojlanishini o‘rganish va ayrim nutq buzilishlarini tadqiq etishda qo‘llaniladi. Birinchidan, psixolingvistik bilimlar chet tilini samarali o‘rganishga yordam beradi. Yangi so‘zlarni kontekstda qo‘llash, tinglab tushunish va mustaqil gapirishni birgalikda mashq qilish til ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Ikkinchidan, ushbu fan bolalarda til va nutqning rivojlanishini tushunishga yordam beradi. Bolalar so‘zlarni qanday o‘zlashtirishi, gap tuzishni qanday o‘rganishi va nutqiy tajriba ta’sirida til ko‘nikmalari qanday rivojlanishi psixolingvistikaning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridandir. Uchinchidan, psixolingvistika nutq va til bilan bog‘liq ayrim qiyinchiliklarni o‘rganishda ham ahamiyatga ega. Bunday tadqiqotlar mutaxassislarga nutqni tushunish yoki ishlab chiqarishdagi muammolarni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Shunday qilib, psixolingvistika tilshunoslik, psixologiya, nevrologiya va ta’lim sohalarini o‘zaro bog‘laydigan muhim fan hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, inson miyasida nutqning shakllanishi va idrok etilishi murakkab, ko‘p bosqichli jarayondir. Nutqni shakllantirishda fikrni rejalashtirish, so‘zlarni tanlash, grammatik tuzilish va talaffuz muhim o‘rin tutadi. Nutqni idrok etishda esa tovushlarni tahlil qilish, so‘zlarni tanish, gap mazmunini tushunish va vaziyatni hisobga olish jarayonlari ishtirok etadi. Ushbu faoliyatlar miyaning turli hududlari hamda xotira, diqqat va tafakkur kabi kognitiv jarayonlarning o‘zaro hamkorligi orqali amalga oshadi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar nutq faoliyatini yagona miya markazi bilan emas, balki o‘zaro bog‘langan tizimlar orqali tushuntirish zarurligini ko‘rsatadi. Psixolingvistikani o‘rganish insonning tilni qanday egallashi, fikrlarini qanday ifodalashi va boshqalarning nutqini qanday tushunishini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu sababli ushbu soha tilshunoslik va inson kognitiv faoliyatini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yusupov O. Psixolingvistika asoslari. — Toshkent: Universitet, 2017.
2. Safarov O., Safarova N. Lisoniy muloqot va psixolingvistika masalalari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. III jild: O‘zbek tilshunosligining nazariy va amaliy masalalari. — Toshkent: Akademnashr, 2012.
4. Madvaliyev S. O‘zbek tilining leksik va leksikografik taraqqiyoti. — Toshkent: Fan, 2015.
5. Ashurova D., Galperin I. Cognitive Linguistics and Stylistics. — Toshkent: O‘zDJTU, 2016.
6. Arjmandi, M., & Behroozmand, R. "Neural mechanisms of speech production and perception: An integrative review of auditory-motor interactions in human cortex." Neuroscience & Biobehavioral Reviews, 2024.
7. Levelt, W. J. M. Speaking: From Intention to Articulation. — Cambridge, MA: MIT Press, 1989.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.